

A helyismereti tankönyv az iskolai nevelésben¹

A *Honismeret az iskolában* címmel rendezett konferencia programjába természetesen került be a tankönyv kérdése. Nem mintha a tankönyv lenne a főszereplője a nevelés folyamatának, inkább azért, mert a mai iskolai gyakorlat nélkülözhetetlennek tekintti. Azok között a tényezők között, amelyek a honismereti nevelés sikeréhez nélkülözhetetlenek – az én felfogásom szerint – a pedagógus megkülönböztetett helyen áll. Minden sikernek ő a záloga, ezért egyszer azt a kérdést is napirendre kell tűznünk, miképpen érhetjük el (a képzés, továbbképzés eszközeivel) azt a kettős követelményt, hogy a tanító, a tanár felismerje a szülőföld- vagy lakhely-ismeret fontosságát a bontakozó személyiség formálásában, s hogy birtokában legyen azoknak az eszközöknek, amelyek nevelőmunkáját sikeressé teszik. (Ebben a vonatkozásban ismeret- és módszerbeli eszközökre gondolok.) Természetesen kell egy olyan *társadalmi közeg* is, amely igényli és támogatja, hogy a honismeret szerves része legyen a magyar nevelési rendszernek. Nem lebecsülendő annak jelentősége sem, ha *tantervi* keretek jelölik ki az oktatási folyamatban a helyismeret feladatkörét, helyét, anyagát. A *tankönyv* ezután következik a láncolatban, hogy mind a tanítás tartalmához, mind pedig a feldolgozás módszeréhez alapot, konkrét segítséget nyújtson. S a tényezők közül utolsónak említtem a *tanulót*, aki természetesen a legfontosabb a számunkra, hiszen az ő egészséges szellemi, lelki és testi fejlődésének szolgálatában áll az összes többi.

A honismereti nevelés az iskolában egy sajátos kommunikációs folyamatként is felfogható, melynek egyik végén – mai gyakorlatunkban – a pedagógus áll, aki átgondolt és célzott üzeneteket közvetít a címzetthez (tanulóihoz), mégpedig egy társadalmilag meghatározott környezetben, a számára és a tanulók számára egyaránt felfogható kódok használatával. E folyamat áttekintésével is bizonyíthatnánk a tanár (tanító) jelentőségét, hiszen tehetségével és felkészültségével nagyrészt pótolhatja, ami a társadalmi környezetből, a tantervi keretből hiányzik, átsegítheti az ügyet azokon a nehézségeken, amelyek az üzenet tartalmi vagy kódolási nehézségeiből következnek. Hiszen – a gyakorlat igazolja ezt az állítást – a tanár minden társadalmi közegben, a tanterv előírásaitól függetlenül, tankönyvek hiányában is átadhatja tanítványainak azokat a tartalmakat, amelyeket az adott hely értékeiből átörökítendőnek ítélt. Megtaníthatja a szülőföld népdalait, játékeit a kisiskolások ének vagy testnevelés óráin; elviheti diákjait a közeli emlékhelyre vagy közgyűjteménybe; elolvastathatja a település nagy szülötteinek írásait, a róluk szóló irodalmat; színesítheti az egyetemes vagy magyar történelem eseményeinek és szereplőinek bemutatását helyi adalékokkal; alakíthatja a tanulók ízlését a díszítőművészet, az épített vagy természetes környezet helyben elérhető alkotásainak elemzésével; felfoghatóbbá teheti a nemzedékek egymást váltó sorának az életformában, a szokás- és hitvilágban bekövetkező változásait a közvetlen környezet példáján. Magam – aki 40 esztendő óta töltöttem a katedrán különböző iskolafokozatokban – tanúsíthatom, hogy a kellő indíttatással és fogékonysággal rendelkező pedagógusok a XX. század változó társadalmi viszonyai között is mindig megtalálták a módját annak, hogy tanítványaiknak átadjanak valamit elődeiknek, iskolájuknak, településüknek, népüknek hagyománykincséből.

Ezért gondolom azt, hogy nem érdemes a tanterv szűkös kereteit, a tankönyv hiányát panaszolni; ehelyett érdemes vállalni a helyi tananyag ismeretelemeinek összegyűjtését, s mindezen felett fölkelteni tanítványaik igényét a hely „szelleme”, sajátos jellemzői és értékei iránt. E nevelői feladatvállalásnak az a felismerés a fő motívuma, hogy harmonikusabb az az ifjú ember, aki kötődik valahová, aki érzi a gyökereket, amelyek által személyisége kiteljesedéséhez éltető erőt meríthet. E meggyőződés nélkül a pedagógus átadhat ugyan ismereteket, de aligha képes élményt közvetíteni neveltejeihez.

¹ Előadásaként elhangzott Kiskunfélegyházán, 1999. október 15-én a „Honismeret az iskolában: helyismereti tankönyvek, olvasókönyvek a közoktatásban és a könyvtárban” címmel rendezett konferencián.

A haza fogalmának megértése a szülőföld táji hatásával, az otthonlét tudatával kezdődik. Ha ez elmarad, homokra épül minden további tapasztalat. Hadd idézzem Szabó Zoltánt – akinek Szerelmes földrajz című könyve épp most jelent meg új kiadásban –: „Első élményünk hazánkról nem történelmi, nem politikai, nem múltból átszóló, nem jövő felé mutató, nincs köze határhoz, hatalomhoz, államhoz, államformához, különösképpen nincs köze világnézethez, vagy politikai párthoz, nincs köze a nacionalizmushoz sem. Mindezek későbbi dolgok. Az első élmény a hazáról igen egyszerű, közvetlen, békés és türelmes. Hegyek hajlásának bizonyos szöge, egy víztükör, egy patak csobogásának zenéje, egy közeli utcasarok, felhők vonulása a síkság fölött, egy darab táj, melyet egy ablak kerete bezár, s melyben csupa ismerős és hozzánk hasonló emberek mozognak; körülbelül ennyi az egész.” És: „A tájak nem harcolnak, hanem téremnek, nem vetélkednek, hanem ihletnek; jó lenne időnként figyelni rájuk.”²

Ez lehet a kiindulópontunk, a honismerettel kapcsolatos pedagógiai felfogásunk alapja.

Nem akarom azonban megkerülni a rám bízott kérdést, a tankönyv helyének jellemzését. Ha látjuk azt a rendszert, amelynek a honismereti tankönyv az egyik eleme, akkor ítélni tudunk meg hitelesen lényegét és hasznát. Ezért kell a honismereti nevelés egésze, valamennyi tényezője felől közelítenünk hozzá. Tehát: a tankönyv az egyik eleme a honismereti nevelés folyamatának, s nem pótolhatja, feledtetheti a többi. Nem vállalja át a pedagógus munkáját, nem helyettesíti a pedagógiai programot, s nem válhat kizárólagos ismeretforrássá. Mindezekben mégis közreműködik. A XX. század végén, amikor a könyvnél szemléletesebb s mozgósítóbb ismerethordozók is bevonulnak az iskolába, a médiák egyikeként kaphat hasznos funkciót.

Még ma is igazak Comenius figyelmeztető szavai, melyek 1650. november 28-án magyar földön (Sárospatakon) hangzottak el: „Ha könyvek nem lennének, tudatlanok s tanulatlanok volnának mindnyájan; nem volna emlékünkhöz a múlt dolgokról, semmi ismeretünk az isteni vagy emberi dolgokról nem volna. Vagy ha volna is, a változékony szóhagyományok által ezerszer átalakított mese lenne. A könyv az emberi elmének engedett isteni ajándék, melynél az emlékezet és értelem életére fontosabb adomány nem lehet.”³ Fogadjuk el ezt ma is, mert még mindig a könyv a tanuló számára a leginkább elérhető, a legkönnyebben kezelhető ismeretforrás.

A táj- és népismeret helyi kiadványainak világában többféle válfaj található: a munkáltató tankönyvtől az olvasókönyvön, a dokumentum- vagy tanulmánygyűjteményen, a helytörténeti monográfián, a különböző segédkönyveken (bibliográfia, kronológia, névtár) át a képeskönyvekig. (Röviden áttekintettem ezeket egy évvel ezelőtt a honismereti és helytörténeti kiadványok szerkesztőinek országos tanácskozásán Zamárdiban.)⁴ Itt és most azonban célszerűbb inkább a tankönyv szerepe felől közelíteni egy-egy kiadványtípushoz, mintsem a helyismereti kiadványok műfaji változatai felől.

Fogadjuk el a további gondolatmenethez kiindulásul azt a tételt, hogy a *tankönyv* a tanulónak szól elsősorban, s nem azért készült, hogy a tanár számára legyen nyersanyag vagy iránytű csupán. Ha így van, akkor (egyszerűsítve és tömörítve) azt mondhatjuk, *szerepe hármas*: a) érdeklődést kelt tárgya iránt, b) változatos tematikájú ismeretkincset közöl olvasójával, és c) gondolkodásra, cselekvésre készíti használóját. E funkcióknak valamennyi műfaji típus meg tud felelni a maga módján, ha megvan hozzá a szerzői, szerkesztői szándék.

A honismereti tankönyv tehát először is érdeklődést kelt, megteremtí az *motivációt*, amely szükséges ahhoz, hogy a tanuló vállalja a fáradságot, amely nélkül nem tud új tudáselemekhez jutni, hogy legyőzze érdektelenségét, kényelmisségét (durvább szóval: lustaságát). Tudjuk tapasztalatból, hogy nem minden ismeretkörnek azonos a motivációs ereje; vannak tárgyak és könyvek, amelyekhez szívesebben nyúl a diák, míg másokkal szemben ellenállást tanúsít. A honismeret szerencsés helyzetben van, mert viszonylag egyszerű a tanulóhoz közel vinni ismeretköreit. Szabó Zoltán imént idézett intelmét megfogadva a tájból indulhatunk ki, s a megszokott táj általában vonzalmat ébreszt, a tanulóban az az érzet támad: „hiszen én ezt

² Szabó Zoltán: Szerelmes földrajz. Millenniumi Könyvtár 21. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 14. old.

³ Comenius: A könyvekről, az értelmi képzés eme főeszközeiről. Dezső Lajos fordítása (1882). = Bibliotheca Comeniana VIII. Sárospatak, 1999. 20. old.

⁴ Vö.: Kovács Dániel: A honismereti kiadványok szerepe az iskolában. = Honismeret 1998/6. sz. 3–6. old.

ismerem, ez az én pátriám, vajon mit tudhatok még meg róla”. Vagyis él az elinduláshoz szükséges kíváncsiság, csak arra kell vigyáznunk, hogy ez a továbbiakban is fennmaradjon.

A honismereti tankönyv élhet azzal az előnnyel, hogy amiről ír, azt az ismeretek átadásának legősbibbi és legtermészetesebb módján közvetítheti. Úgy vezetheti be olvasóját tárgyába, ahogyan hajdan az öregek tették, mikor téli estéken meséltek az unokáknak. A mesék, a mondák, a hagyományok átörökítésének természetes hangulatát idézheti föl. Azt a légkört, amelyet néhány szóval Kisfaludy Sándor egyik regéjének bevezető soraiban példásan megteremtett:⁵

*Ülj mellém a kandallóhoz,
Fel van szítva melege;
Csobánc-várról, Édes-kegyes,
Ím! halljad, egy agg rege: –
Múlt szüretkor Badacsonyon
Ezt Múzsámtól vettem én,
Egykor, midőn magam bolygék
A hegy szirtes tetején.*

Hosszasan lehetne elemezni ezt az egyetlen versszakot témánk szempontjából. Most csak felsorolásszerűen hívom fel a figyelmet hangulatteremtő erejére (a meleget sugárzó kandalló), a hallgatóval való kapcsolatteremtésre (megszólítás), a történetnek a hallgató által is ismert helyhez kötésére (Csobánc-vár, Badacsony), a téma költői megközelítésének jelzésére („Múzsámtól vettem én”), valamint az epikai hitelt erősítő személyességére („magam bolygék”), továbbá a tájfestésre („A hegy szirtes tetején”). A születőben lévő magyar romantika terméke ez a költemény, mégsem teljesen idegen a modern (vagy posztmodern) világban. Ugyanis megtapasztalhatóan él továbbra is ifjúságunkban a meghittség, a személyesség iránti vágy.

Valahogy így kell tankönyvét indítania a honismereti tankönyv szerzőjének, hogy érdeklődést keltsen: megjelölve a tárgyat, amiről szólni fog, biztosítva a lélektől-lélekig szólás kapcsolatát teremtő hatalmát, s közvetítve azt a meggyőződést, hogy érdemes belépni abba a világba, amely a mi saját világunk ugyan, mégis szerezhetünk róla új információkat, illetve újabb nézőpontokból csodálkozhatunk rá elemeire.

A motivációnak a hangulati tényezők és a személyes érintettség mellett van egy szinte kimeríthetetlenül gazdag további lehetősége, ami a helyismeret tárgykörének szemléletességéből fakad. Hiszen a fényképek, rajzok, reprodukciók, térképek, grafikonok természetes kísérői a szövegnek, s lehetővé teszik, hogy az információk a vizuális megjelenítés többféle formájában jussanak el a tanulóhoz. Megint Comeniust kell idéznem, hogy a szemléletes ábrák hasznosságának több évszázados felismerését jelezsem. Ő a képekkel kísért és előmozdított ismeretközvetítés jelentőségét abban látta: hogy az „arra készíti a lelkeket, hogy az iskolát ne valamiféle gyötrelmeknek, hanem gyönyörűségnek képzeljék”, elősegíti azt „hogy felébredjen, a dolgokra tapadjon és egyre jobban élesedjen a figyelem”, s az ebből következő harmadik haszna az, hogy a gyermekek erre rávéve, és az ilyenfajta figyelemtől vezérelve, játszva és szórakozva sajátítják el a világban levő, elsősorban fontos dolgok ismeretét”.⁶ Tehát a sikeres honismereti tankönyv olyan, hogy öröm kézbe venni, belelapozni, tanulmányozni; kiváltja a tanuló vonzalmát a honismeret mint ismeretkincs iránt, s átsegíti a tanulás fáradtságán.

A honismereti (lakóhely-ismereti) tankönyv érdeklődést keltő hatását azonban hosszabb távra szólóan tartóssá kell tennünk. Ezt *tartalmának változatosságával* el is érhetjük, hiszen a táj- és népiismeret helyi témaköreinek gazdagsága olyan lehetőség, amit viszonylag könnyű kihasználni. A honismeret interdiszciplináris, tehát több tudományágot, szakterületet érint, s ez már önmagában is vonzó adottság. A helyismeret tartalmi elemei a tájfldrajz, az élővilág, a helytörténet, az irodalmi hagyományok, a művelődéstörténet, a néprajz, a névtan, a képzőművészet, a műemlékvédelem, a szociográfia ismeretköreiből származnak, tehát a tankönyv élhet a „varietas delectat” (a változatosság gyönyörködtet) ősi felismerésének előnyével.

⁵ *Kisfaludy Károly*: Csobánc. = Kisfaludy Sándor és Kisfaludy Károly válogatott költeményei. A Magyar Költészet Kincsestára 16. Unikornis Kiadó, Bp., 1994. 121. old.

⁶ *Comenius*: A Vestibulum és a Janua Lucidariuma, vagyis a dolgok tárgyjegyzékének szemléltető változata (1653). Fordította: *Bollók János*. = Bibliotheca Comeniana VII. Sárospatak, 1999. 13. old.

Ennek a változatosságnak érdeklődést fenntartó hatása mellett van egy ennél is fontosabb üzenete, amely komplexitásában rejlik. Minden erőfeszítés ellenére az iskolai oktatás továbbra is szaktárgyakra szeletelődik (szegmentálódik), s igen kevés támpontot kap a tanuló ahhoz, hogy az elkülönült tantárgyak ismeretanyagát valami összefüggő, többé-kevésbé egységes tudássá, világképpé szerkessze össze. Noha voltak rá eredményes kísérletek – gondoljunk Németh László pedagógiai felfogására és vásárhelyi gyakorlatára! –, továbbá a Nemzeti Alaptanterv is tett feléje tétova lépéseket, nem sikerül általánossá tenni az integráltabb tudásközvetítést. (Ennek oka a megmerevedett tantárgyi struktúrában, és az ehhez igazodó pedagógusképzésben keresendő.) Nos, a honismeret szinte „felkínálja” magát arra, hogy egységesítő, összehangoló, összegző szerepet vállaljon, mégpedig nemcsak a társadalomtudományok ágazatai között, hanem a természet- és társadalomismeret, tehát az anyagi-környezeti, a társadalmi és a szellemi kultúra egészét is érintve.

Érdekes sajátosságok rajzolódnak ki azok előtt, akik a helyismeret valamiféle taneszközét (olvasókönyvét, tankönyvét, helytörténeti krónikáját, lakóhely-ismereti kalauzát) kívánják megalkotni. A komplexitás, az összefüggő rendszerben való gondolkodás az egyik ilyen sajátosság, s ezért a szerzőtől – és vele együtt a tankönyv használatától: tanártól és diáktól – többirányú nyitottságot, sokoldalú tájékozottságot kíván. A honismeret igénye a teljes látóhatár bemutatása. Ahogy Ádám mondja a Tragédia phalanster-színében: „*Mi a tudógyant szakhoz nem kötök, Átpillantását vágyjuk az egésznek.*”⁷ De ez az egész egy tudatosan leszűkített, behatárolt világnak a teljessége; látóhatárunk szülőfalunkra, lakóhelyünkre korlátozódik. Ez a másik szemünk előtt tartandó sajátosság. A tankönyvszerző feladata és felelőssége a tágabb összefüggések helyi érvényességének láttatása, a rész és egész viszonylatainak érzékeltetése.

Egyértelmű tehát, hogy a honismereti tankönyv fontos szerepe: elvezetni a tanulót a részismeretektől egy mikrovilág lehető teljes megismerésére, azon belül egy olyan szemlélet kialakulása felé, mely összetett mikrovilágunkat egységben látja. Ennek az egységben látásnak, tágabb világunk lényegének és jelenségeinek megítélésekor is hasznát veszi az ifjú ember. Van továbbá egy fontos személyiségfejlesztő haszna is: az otthonlét biztonságának tudatát alakítja ki. Az ezredforduló globalizálódó világában egyre inkább érzékeltetni fogjuk ennek jelentőségét. A helyismeret (és a helyismereti tankönyv) pedagógiai jelentőségének mérlegelésekor elsősorban ebből kell kiindulnunk!

A tankönyv tartalmainak elsajátítását úgy tehetjük élményszerűbbé, hatását maradandóan azáltal rögzíthetjük, ha az *gondolkodásra, cselekvésre készleti* használatját. Ez általánosan terjedő követelmény minden tankönyvre vonatkozóan. A feladatokkal való cselekedtetés többféle módon és fokozatban valósulhat meg. Előfordul, hogy magában a könyvben nincsenek munkára serkentő utasítások, mert a szerző a tanárra bízta ezek megfogalmazását. A tankönyv összeállítása során azonban ebben az esetben is tekintettel kell lenni arra, hogy legyenek benne önálló feldolgozásra, elemzésre, értelmezésre, csoportosításra, kiegészítésre alkalmas közléselemek. E könyvtípus előnye az, hogy az adott tanuló, illetve tanulócsoporthoz felkészültségéhez, előismereteihez, képességeihez, valamint az oktatás helyi feltételeihez igazíthatók a feladatok. Hátránya csupán annyi, hogy a tanárnak több a feladata a tanítás során. A skála másik szélén a munkáltató tankönyv áll, amelynek felépítése lehetővé teszi a tanuló számára az önálló, lépésekre bontott, szinte programozott ismeretszerzést, s ezáltal akár ki is iktathatja a szaktanárt a folyamatból. E két típus között az átmenet többféle fokozata alakítható ki, s a már meglévő tankönyvek a skála más-más fokozatát valósítják meg a cselekedtetés, az önálló feladatmegoldás tekintetében. Kialakult olyan változat is, amely tankönyv és munkafüzet (vagy feladatlapok) együttesével szolgálja az oktatást.

Nem érdemes azon vitatkozni, hogy ilyen szempontból nézve melyik tankönyvtípus a jobb. Magam az alkalmazás, a gyakorlás fázisában vagyok híve a tanuló önálló (akár feladatlapokkal, akár számítógépes vezérléssel folyó) munkálkodásának a honismeret tanulási folyamatában, mert úgy gondolom, hogy a tárgy jellege az ember és ember közötti élő kommunikáció elsődlegességét kívánja meg az ismeretszerzésben. Természetesen a feladatok között is vannak ilyenek. A gyűjtőfeladatok során a tanuló kikérdezheti nagyszüleit, szomszédait, egy-egy szakma jeles művelőjét, települése neves szülőit, tudósait, tehát emberi sorsok és tapasztala-

⁷ Madách Imre: Az ember tragédiája. Pest, 1861. 173. old.

latok személyes megismerőjévé lehet. Jól egészítik ki az így föltárt ismeretek és élmények az frott forrásokból feltárható tudást.

Hogy mennyire irányítja a tankönyv a tanulók önálló munkáját, azt erősen meghatározza az, hogy kinek (kiknek) szól. Vannak olyan könyvek, amelyeket általános használatra szántak, tehát nem illeszkedik egyik iskolafokozat szintjéhez sem. Az ún. olvasókönyvek és a települési monográfiák többsége ilyen. Ezeket több éven át, ismételten elővehetik a honismeretre szánt órákon, s a tanár irányítása szerint hol egyik, hol másik fejezetéből ismernek meg valamit a tanulók. E műfajban van a legkevésbé értelme a feladatok tankönyvbeli megfogalmazásának, hiszen kevésbé veheti tekintetbe a tankönyvszerző az adott tanulócsoporthoz tartozó jellegét, amelyben épp könyve valamelyik részletét tanulmányozzák. Jelen viszonyaink között ez a tankönyvtípus terjedt el leginkább, hiszen a könyvkiadáshoz szükséges anyagi alapok szűkössége az általánosabban használható kiadványtípus létrehozására ösztönöz. Más a helyzet akkor, ha egy meghatározott település meghatározott iskolatípusának meghatározott korosztálya számára (például a kiskunfélegyházi általános iskola 3–4. osztályában folyó lakóhely-ismereti oktatás céljára) készíthetnek tankönyvet. Ebben az esetben részletesebben és pontosabban meghatározhatók az ismeretnyújtás mellett a rögzítés, az alkalmazás, a gyakorlás feladattípusai. Sajnos azonban egyelőre messze vagyunk attól, hogy ennyire célirányosan kidolgozott tankönyvek készüljenek hazánk minden táján, településén.

Most a tankönyveknek változatos sokfélesége van kialakulóban – nemcsak az iskolatípusok, hanem a megcélzott tantárgyak, illetve régiók szempontjából is –, ezért általános ajánlásokat adni nehéz. Ha csak a kiskunfélegyházi tanácskozáson bemutatandó kiadványokat vesszük számba, akkor is szemléltethető, hogy van ahol egy település helyismeretét mind az általános, mind a középiskolában alkalmazható módon foglalják tankönyvbe, máshol a történelem tanításának kiegészítésére szerkesztenek kötetet, megint másutt irodalmunk megismerését egészítik ki a helyi hagyományokkal, vagy esetleg egy egész megye hagyománykincséből válogatnak. Ezt a tényt nem ítélnénk problematikusnak, örülnünk kell e sokszínű virágzásnak. Azt a következtetést azonban le kell vonnunk, hogy – egyrészt – még az útkeresés időszakát éljük, és hogy – másrészt – a honismereti tankönyvnek igen sokféle, egymástól eltérő típusa formálódik, de valamennyi megtalálhatja a maga hasznos szerepét.

Érdemes tehát vissza-visszatérni országos és regionális konferenciákon a helyismereti tankönyvek kérdésköréhez, s az általánosabb szempontú elemzések mellett a megjelenő művek bemutatásával, az alkalmazás elméleti és módszertani kérdéseinek megvitatásával elősegíteni minél jobb tankönyvek megszületését, alkalmazásuk leghatékonyabb formáinak kimunkálását.

A *Honismeret* című folyóirat addig is törekedett arra, hogy ismertesse a szerkesztőséghez eljuttatott különböző műfajú helyi kiadványokat, olvasókönyveket, tankönyveket. Új évfolyamában pedig külön rovatot indít az iskola és a honismeret témakörének, melyhez várjuk pedagógus kollégáink írásait. Folyóiratunk ezzel tartalmi és metodikai vonatkozásban egyaránt hasznos segítség lehet az iskolák számára. Olyan fórumot nyitunk, amely elősegíti a lakóhelyismeret iskolai elterjesztését, a helyi hagyományoknak az iskola által az ifjúsághoz közvetített kulturális kincsek közé való beiktatását. Meggyőződésünk, hogy ezzel icőszerű feladatot vállalunk, s hasznára lehetünk az iskolai nevelésnek.

Kováts Dániel

